

ARİSTOTELİN DÜNYAGÖRÜŞÜ VƏ İSLAM ALƏMİNİN FƏLSƏFƏSİ HAQQINDA

Aytək MƏMMƏDOVA,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

AÇAR SÖZLƏR: *Aristotel, elm, fəlsəfə, Şərq peripatetizmi, dünyagörüşü.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Аристотель, наука, философия, Восточный перипатетизм, мировоззрение.*

KEY WORDS: *Aristotle, science, philosophy, Eastern Peripateticism, outlook.*

Erkən orta əsrlərdə Qərbdə mədəniyyət, elm və fəlsəfənin dərin tənəzzül keçirdiyi bir vaxtda müsəlman Şərqində yüksək inkişaf dövrü başlamışdı. Xilafətin ilk çağlarından dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verən xəlifələr Qədim Şərqdə və Yunanıstanda yaradılmış zəngin elmi, fəlsəfi irsin toplanıb ərəb dilinə tərcümə edilməsinə xüsusi maraq göstərmişlər. Bu baxımdan, İslam aləminin fəlsəfi fikrinin, Şərq filosoflarının təlimlərinin formalaşmasına antik dövrün filosoflarının, xüsusən Aristotelin (e.ə 384-322) dünyagörüşünün böyük təsiri olmuşdur.

Aristotel e.ə. 367-ci ildə Afinaya gedərək Platonun (e.ə. 427-347) Akademiyasına daxil olmuş, iyirmi il - müəlliminin vəfatına qədər burada təhsil almışdır. Orta əsr Şərq filosoflarının birinci müəllimi Afinada sonralar Likey adlı məktəbini təsis etmişdir. Məktəbdə ekzoterik və ezoterik olmaqla iki təhsil forması mövcud idi: ekzoterik, yaxud ritorikanın öyrənilməsi hamı üçün, ezoterik təhsili isə yalnız hazırlığı olanlar üçün nəzərdə tutulmuşdu ki, burada proqrama metafizika, fizika və dialektika daxil idi. Rusiyanın məşhur fəlsəfə tarixçisi, antik dövr fəlsəfəsinin görkəmli araşdırmaçısı Valentin Ferdinandoviç Asmus (1894-1975) yazır ki, Aristotelin Likeyi Platonun Akademiyası kimi yalnız məktəb deyildi, həm də şəxslər arasında yaxın dostluq əlaqələri olan bir dairə idi [1, s.194].

Aristotelin məntiq əsərləri külliyyatı vəfatından sonra “Orqanon” (“Alət”) adlanmışdır. Filosof məntiqi elmi tədqiqatın və bu mənada fəlsəfənin girişi, xüsusilə fəlsəfi elmlərin öyrənilməsində alət hesab etmişdir. “Orqanon”a “Kateqoriyalar”, “Təbirə dair”, “Analitika” (birinci və ikinci), “Topika”, “Sofistika” əsərləri daxildir [1, s.197]. Onun “Fizika”, “Metafizika”, “Nikomax etikası”, “Politika”, “Ritorika”, “Poetika” və başqa əsərləri də İslam aləminin filosoflarının yaradıcılığında mühüm yeri tutur.

Bu dahi mütəfəkkirin birinci müəllim kimi tanınması orta əsr Şərq fəlsəfi fikrində peripatetiklərin əsas qüvvə olduğuna parlaq misaldır [2, s.30]. Bir faktı xüsusilə bildirmək lazımdır ki, filosofların, mütəfəkkirlərin fəlsəfəsinin, ümumiyyətlə, dünyagörüşünün anlaşılmasında onların elmlərin təsnifatı, elmi biliklərin sistemləşdirilməsi nəzəriyyəsi, müəyyən əhəmiyyət daşıyır. Qədim dövrdə elmi biliklərin yaranması ilə bərabər onların təsnifatının verilməsində,

sistemə salınmasında müəyyən işlər görülmüşdür. İlk zamanlar müxtəlif biliklərin öz tədqiqat mövzularına görə təsnifatı verilmişdir: təbiət fizikanın, cəmiyyət etikanın və təfəkkür məntiqin tədqiqat obyektini sayılmışdır. Sonralar Aristotel varlığın ilk prinsiplərini öyrənən elmi – metafizikanı da bu sıraya daxil edib, eyni zamanda mövcud elmlərin mündəricəsini genişləndirməklə dolğun biliklər sistemini yaratmışdır.

Şərq peripatetizminin ilk böyük nümayəndəsi ərəb filosofu Yəqub əl-Kindi (800-873) müxalifətçi sxolastlar içərisindən çıxıb peripatetizmi yaradıcı surətdə təbliğ edən ilk ərəb filosofudur. Onun traktatları bütün müsəlman Şərfinə örnək olmuş, XI əsrdən etibarən latın dilinə tərcümə edilərək Avropada geniş yayılmışdır.

Şərq peripatetizminin mükəmməl sistemini yaradan böyük türk filosofu Əbunəsr Fərabi (874-950) “Elmlərin siyahıya alınması” (“İhsa əl-ülüm”) əsərində elmləri beş bölməyə ayırmışdır. O, elmləri belə təsnifləndirmişdir: birinci bölmə - dil haqqında elm və onun qisimləri, ikinci bölmə - məntiq və onun qisimləri, üçüncü bölmə - riyazi elmlər və onun qisimləri, dördüncü bölmə - fizika və onun qisimləri, metafizika və onun qisimləri, beşinci bölmə - mülki elmlər və onun qisimləri, fiqh və kəlam. İbn Sinanın (980-1037) və şagirdlərinin əsərlərində isə elmlərin təsnifatı sistemli şəkildə verilmişdir.

Şərq filosoflarının yaratdıqları fəlsəfi təlimlər onların şagirdləri tərəfindən inkişaf etdirilərək məktəblərə çevrilirdi. Məsələn, elmin müxtəlif sahələrinə dair qiymətli əsərləri ilə elm və mədəniyyət tarixində özünəməxsus mövqe qazanmış Nəsirəddin Tusi (1201-1274) İbn Sinanın şagirdi Bəhmənyar məktəbinin nümayəndəsidir. Nəsirəddin Tusi sələflərinin ideyalarını yaradıcı surətdə davam etdirərək fəlsəfəni nəzəri və əməli hissələrə ayırmışdır. Azərbaycan filosofu fəlsəfənin nəzəri hissəsinə metafizikanı, təbiyyat və riyaziyyatı daxil etmişdir: “Nəzəri fəlsəfə iki yerə bölünür: biri materiya ilə əlaqədar olmayan varlıqlar haqqında elm; ikincisi – materiyasız mümkün olmayan varlıqlar haqqında elm. Bu sonuncu da iki yerə bölünür: biri – materiyanın iştirakı olmadan təəvvür edilə və düşünülə bilənələr haqqında; o biri materiyanın iştirakı ilə mümkün olanlar haqqında” [3, s.36]. Filosof materiyadan təcrid olmaq xüsusiyyətinə görə riyaziyyatı təbiyyatdan ayırır. Bu baxımdan nəzəri fəlsəfə üç yerə bölünür: birinci – metafizika, ikinci – riyaziyyat, üçüncü – fizika.

Metafizika yunan dilindəki təbirə uyğun olaraq “Ma bəd ət-təbiə” (“Təbiətdən sonrakı”) termini ilə işlədilmişdir. Məlumdur ki, miladdan əvvəl I əsrdə Aristotelin əsərləri siyahıya alınarkən varlıq məsələsinə dair bir neçə traktat “Fizika” kitabından sonra qeyd edildiyi üçün “Metafizika” adlanmışdır. Metafizika Şərq peripatetiklərinin yaradıcılığında mütləq varlıq haqqında elm kimi səciyyələndirilir. Burada mahiyyət, vəhdət, çoxluq, vaciblik, mümkünlük, səbəb və nəticə məsələləri araşdırılır, ümumiyyətlə, varlıqla bağlı bütün məsələlərə diqqət yetirilir.

Nəsirəddin Tusi metafizikanın iki əsas hissəsini təqdim edərək yazır: “Biri – o böyük şan-şövkətli Allahı tanımaq, Ona yaxın olan, Onun əmri ilə başqa, məsələn, əql, nəfs, onların xüsusiyyət və fəaliyyətləri kimi varlıqların əsasını təşkil edən başlanğıcları öyrənən elm, buna ilahiyyat deyilir. Digəri isə - varlıqların ümumi məsələlərini, vəziyyət və hallarını, məsələn,

təklük və çoxluq, vaciblik və mümkünlük, meydanaçıxma və əzəli olma və s. öyrənən elmdir: buna ilk fəlsəfə deyilir” [3, s.36].

Qeyd etmək lazımdır ki, burada “varlıqların əsasını təşkil edən başlanğıcları öyrənən elm” mənasında işlədilən “ilahiyat” termini metafizika termininin əvəzədisidir. Təsadüfi deyildir ki, Aristotel və onun ardıcılılarını – Fərabı, İbn Sina, Bəhmənyar və başqa peripatetikləri metafiziklər (ərəb dilində əl-ilahiyun – ilahiyatçıları) adlandırmışlar. İlahiyatçı (metafizik) filosoflar ilahiyatçı sxolastlarla – mütəkəllimlərlə səhv salınmamalıdır. Mütəkəllimlər kəlam elminin tərəfdarlarıdır.

İslam aləminin fəlsəfəsi və İslam fəlsəfəsi ifadələri arasında məna fərqi vardır. AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov ilk dəfə olaraq bu məsələyə toxunaraq yazmışdır: “İslam aləminin mədəniyyəti, elmi, fəlsəfəsi və s.” əvəzinə “İslam mədəniyyəti, elmi, fəlsəfəsi və s.” demələri dolaşılıq yaradır. İbn Sina, Bəhmənyar, İbn Rüşd, Eynəliqüzat Miyanəci və Şihabəddin Sührəvərdini – bitkin elmi-fəlsəfi təlimlərinə, müstəqil doktrinalarına görə əzab və işgəncələrə məruz qalmış bu filosofları Əbuhamid Qəzali ilə, ümumiyyətlə, sxolastlarla bir mövqedə tutub, onları “İslam fəlsəfəsinə” aid etmək düzgün deyildir [4, s.23].

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində həm dini, həm də dünyəvi elmlər yüksək inkişaf etmişdi. Dini elmlər fəqih-mütəkəllimlərin (hüquqşünas-sxolastların), dünyəvi elmlər isə əsasən peripatetiklərin və işraqilərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Fəlsəfi elmlərə sxolastlar, mütəkəllimlər tərəfindən hücumlar orta əsrlərdə, xüsusilə XII əsrdən etibarən xeyli güclənmişdi. Görkəmli ilahiyat alimi, sxolast və mistik Əbuhamid Məhəmməd Qəzalinin (1059-1111) “Filosofları təkzib” (“Təhafüt əl-fəlasifə”) və “Yanımaqdan xilas edən” (“əl-Münqiz min əd-dəlal”) traktatlarında peripatetik fənlər bir-bir sadalanır, təkzib edilirdi. Əbuhamid Qəzalinin qərəzli tənqidlərinə İbn Rüşd “Təkzibi təkzib” və Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi “Filosofların görüşləri” (“Əqaid əl-fəlasifə”) əsərlərində peripatetik mövqedən tutarlı cavablar vermişdilər.

Orta əsrlərdə Şərqdə elmi-fəlsəfi təlimlərin nümayəndələri mövcudatın, maddi və mənəvi aləmin zəruri şəkildə meydana çıxdığını göstərmişlər. Burada onlar dünyanın ilahi hökm ilə xəlq edilməsi haqqında müddəanı irəli sürən dini-fəlsəfi təlimlərin nümayəndələrindən fərqli mövqedən çıxış edirdilər.

Zakir Məmmədov yazmışdır ki, Şərq peripatetiklərinin ontologiyası mövcudatın mərtəbələrini vahid başlanğıcdan, ilk səbəb olan varlıqdan meydana çıxdığını təsdiqləyən neoplatonçu emanasiya nəzəriyyəsinə əsaslanır. Ərəbdilli peripatetiklər bu nəzəriyyəni eynilə təkrarlamamış, onu öz təlimlərinə uyğun şəkildə işləyib hazırlamışlar. Şərq aristotelçilərinin emanasiya nəzəriyyəsi neoplatoniklərin emanasiya nəzəriyyəsinə istər terminologiya, istərsə də məzmun etibarilə bir sıra cəhətdən fərqlənir. Məsələn, Plotinin fəlsəfəsindəki “vahid” anlayışı Fərabı, İbn Sina və Bəhmənyarın əsərlərində, əsasən, “vacib varlıq” termini ilə verilir. Yaxud neoplatonçuların “üçlük” (“triada”) anlayışına vahid, əql və nəfs daxil olduğu halda, ərəbdilli peripatetiklərin “üçlük” (“əl-salus”) anlayışına əql, nəfs və cisim daxildir [5, s.72].

Aristotel öz ontologiyasında mövcudat mərtəbələrindən deyil, “formalar formasından” və

onun fəaliyyətə (vücuda) gətirdiyi mövcudatı təşkil edən forma və materiyadan ibarət strukturu qəbul edirdi [5, s.86]. Şərq peripatetikləri emanasiya prosesində “ilk səbəb”dən çıxan ilk nəticənin sayca vahid olduğu mövqeyindən çıxış edirdilər.

Aləmin əzəli olub-olmaması məsələsi mütəkəllimləri və peripatetik (eləcə də işraqi) filosofları düşündürmüşdür. Mütəkəllimlər kreasionizm nəzəriyyəsindən çıxış edərək Allahın yaratmaq aktını İslam təəssübkeşliyi ilə şərh edir, Xaliqin məxluqatı azad iradə ilə yaratdığını təkidlə söyləyirdilər. Onlar Xaliqi peripatetiklərin təbirindəki Vacib varlıqla, məxluqatı isə mümkün varlıqla eyniləşdirmir, göstərirdilər ki, Vacib varlıqla mümkün varlıq İlk səbəb ilə nəticə timsalında götürüldüyü halda Xaliq ilə məxluqat arasında səbəbiyyət əlaqəsi yoxdur. Buradan aləmin əzəli olub-olmaması müəyyənleşir. Mütəkəllimlərə görə, Xaliq ilə məxluqat arasında zaman fərqi olduğu üçün aləm əzəli deyildir. Peripatetik filosoflara görə isə Vacib varlıq ilə mümkün varlıq arasında zaman fərqi olmadığı üçün aləm əzəlidir.

Hilmi Ziya Ülkən Fərabinin Platonla Aristoteli uzlaşdırmağa çalışdığını, onun İslam dünyasında məşşai məktəbinin ikinci qurucusu olduğunu bildirmişdir. Alimin fikrincə, Fərabî əsərlərini olduqca dağınıq yazmışdır. Sistemini Leybnits kimi müxtəlif risalələr, aforizmlər halında vermişdir. Böyük kitabları Aristotelin başlıca əsərlərinin açıqlanmasına aid olanlardır. Aristotelin kitablarını tam bir seriya halında haşiyə və şərh etməsi baxımından digər filosoflardan ayrılır [6, s.52].

AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov mənbələr əsasında apardığı araşdırmaları nəticəsində ilk dəfə olaraq bildirmişdir ki, orta əsrlərdə müsəlman Şərqi ölkələrində fəlsəfə, məntiq və təbiətşünaslıq sahəsində böyük uğurlar qazanılmasında, alimlər nəslinin yetişməsində Bəhmənyarın xidmətləri misilsizdir. Öz müəllimi İbn Sina kimi o da bir sıra görkəmli alim hazırlamışdır. Bəhmənyardan başlanan müəllim-şagird ardıcılığı, yəni onun məktəbinin ənənələri Nəsirəddin Tusi tərəfindən davam etdirilmişdir.

Z.Məmmədov böyük filosof, riyaziyyatçı, rübailər ustası kimi məşhurlaşan Ömər Xəyyamın (1048-1131) da Bəhmənyarın şagirdi olduğunu göstərmişdir. Onun şagirdlərinin və davamçılarının müsəlman Şərqi ölkələrində elmi-fəlsəfi fikrin inkişafında böyük xidmətləri vardır. Bunların arasında Bəhmənyarın fəlsəfi ənənələrini yaradıcılıqla davam etdirən Şərq peripatetizminin böyük nümayəndələrindən Əbülhəsənin adını çəkə bilərik. Aralarında Nəcməddin Qəzvini (1203-1277), Qütbəddin Şirazi (1236-1311), Cəmaləddin Həsən Hilli (1250-1326) kimi Nəsirəddin Tusi məktəbinin nümayəndələrinin olduğu bir çox filosof və mütəfəkkirlər fəlsəfə, məntiq, riyaziyyat və təbiət elmləri ilə yanaşı, ictimai-siyasi və etik məsələlər ilə də məşğul olmuşlar.

Zakir Məmmədov Azərbaycan filosofu Rəcəbəli Təbrizini (...-1669) Şərq peripatetizminin son böyük nümayəndəsi kimi təqdim edərək yazmışdır ki, onun yaradıcılığında işraqiliyin və sufililiyin də müəyyən təsiri duyulur.

Şərq peripatetiklərinin elmlərin təsnifatı və nəzəriyyəsində əməli fəlsəfə - etika, ailəni idarə etmək və siyasət qismi ictimai-siyasi məsələləri əhatə edir. Orta əsrlərdə mütəfəkkirlər fəlsəfənin bu bəhsi ilə xüsusi maraqlanmış, ona ayrıca traktatlar həsr etmişlər. Qədim filosofların,

xüsusən, Aristotelin fikirlərinin də onların etik və ictimai-siyasi görüşlərinin formalaşmasında mühüm təsiri vardır.

Filosofların, mütəfəkkirlərin etik-əxlaqi görüşlərini müasir fəlsəfi ədəbiyyatda, adətən, onların ictimai-siyasi görüşlərindən sonra verirlər. Çünki dövrün ideologiyası ictimai-siyasi mühitlə əlaqədardır. Öz zəmanələrinin övladları olan tarixi şəxsiyyətlərin etik-əxlaqi fikirləri bilavasitə onların ictimai-siyasi baxışlarının təsiri altında formalaşır. Bu baxımdan Aristotel etikanı “siyasətin tərkib hissəsi” adlandırmışdır [7, IV, s.296]. Lakin etika siyasətin sadəcə tərkib hissəsi olmayıb, onunla üzvi vəhdət təşkil edir. Stagirit (Qədim Makedoniyanın Stagir şəhərində anadan olduğuna görə Aristotelə bu ləqəb verilmişdir – *red.*) yazır: “Əslində, müəyyən etik keyfiyyətlərə malik insan məhz layiqli insan olmadan ictimai həyatda fəaliyyət göstərmək qətiyyətlə mümkün deyildir. Layiqli insan olmaq fəzilətlərə yiyələnmək deməkdir. Buna görə də ictimai və siyasi həyatda fəaliyyət göstərməyi düşünən kəs fəzilətli xasiyyətə malik adam olmalıdır. Beləliklə, etika, göründüyü kimi, siyasətə onun hissəsi və başlanğıcı kimi daxil olur” [7, IV, s.296].

Fəzilətlər – müsbət keyfiyyətlər ədalət hissi ilə tənzimlənir, idrakda yaxşını pisdən ayırmaq mümkün olur. Nəsirəddin Tusi göstərir ki, “ədalət” sözünün mənası mənşəcə “bərabərlik”, “tarazlıq” deməkdir. Bu təbirlər ifrat meyillərdən qaçmağı ifadə edərək “ilahi namusu” (“ilahi qanunu”) bildirir. Filosof yazır: “Həqiqətdə bərabərlik və ədalət “ilahi qanun”dan ibarətdir”. O, “ilahi qanun” məsələsini Aristotelə əsaslanaraq belə izah edir: “Aristotel demişdir ki, “ilahi qanun”a yiyələnmiş adamlar bərabərliyə, xeyrə, səadətə və ədalətə aparan işlər görür. “İlahi qanun” yaxşılıqdan başqa heç bir şeyə razılıq verməz. Çünki böyük yaradanın iradəsi yalnız gözəl əməllərə yönəlir” [3, s.99-100].

Hilmi Ziya Ülkən Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasir”ində Aristotelin “Nikomaxın etikası” ilə Qəzalinin təsəvvüfün əxlaq görüşünü uzlaşdırmağa çalışdığını bildirir: “Nəsirəddin Tusi İslam aləmində ilk dəfə sistemli əxlaq kitabı yazdı. O zamana qədər filosoflar Ərəstunun “Əxlaq”ını şərh etməkdən artıq bir iş etmədilər. Yalnız Fərabî məktəbindən olmaqla bərabər, İbn Miskəveyh əxlaq sistemində hərəkətverici olaraq qalması baxımından o birilərindən ayrılmışdır. Fəqət bu əxlaq da əsasən Ərəstu əxlaqı normalarına dayanırdı. Tusi “Əxlaqi Nasir”də bu rəşional əxlaq görüşünü Qəzalinin və başqa sufilərin mistik əxlaq görüşləri ilə uzlaşdırmağa çalışırdı. Bu yeni sintezin İslam doktrinasına daha uyğun olduğu düşüncəsində idi” [6, s.135].

Şərq və Qərb aləmində böyük şöhrət tapmış Əbülvelid Məhəmməd ibn Əhməd İbn Rüşd (1126-1198) fəlsəfə tarixində ikili həqiqət təliminin banisi kimi məşhurdur. İbn Rüşdün kreasionizmdən (dünyanın ilahi hökm ilə xəlq edilməsi haqqında təlim) fərqli, səbəbiyyətə əsaslanan peripatetik təlimi onun maddi aləmin əzəliliyi və əbədililiyi barədə doktrinasını müdafiə etmişdir. Bununla əlaqədar Zakir Məmmədov yazmışdır ki, Şərq peripatetikləri, eləcə də sufi-panteist və işraqi filosoflar ən ümumi ontoloji və qneseoloji məsələlərdə dini dünyagörüşü ilə əlaqəni kəsdikləri, yalnız elmi dünyagörüşü mövqeyindən çıxış etdikləri halda, İbn Rüşd öz fəlsəfi konsepsiyasında dini baxışların da müstəqil mövcudluğunu məqbul saymış, dünya fəlsəfəsi tarixində ikili həqiqət təliminin əsasını qoymuşdur.

Hilmi Ziya Ülkən İbn Rüşdün Aristotelin ən böyük şərhçisi olduğunu bildirərkən Avropada İslam aləminin ən böyük filosofu kimi qarşılandığını qeyd etmişdir. Türkiyəli alim Fərabî və İbn Sina ilə İbn Rüşdün təlimlərinin müqayisəsini vermişdir. Fərabî və İbn Sina Platonla Aristoteli və ya aristotelçiliklə neoplatonizmi uzlaşdırmağa çalışdıqları halda, İbn Rüşd bütün bu uzlaşdırma təşəbbüslərindən uzaqlaşmış, Aristoteli olduğu kimi şərh etmişdir. Mütəfəkkir öz fəlsəfəsində ondan və müəyyən qədər Femisti və Aleksandr Afrosisinin şərhlərindən bəhrələnmişdir. Bununla da, türkiyəli alim İbn Rüşd sözün tam mənası ilə peripatetik-məşşai deyə biləcəyini bildirmişdir.

Aristotelin dünyagörüşünün İslam aləminə təsirindən bəhs edərkən ilk yazılı konstitusiyanın tarixi ilə bağlı məsələyə də diqqət yetirilməlidir. Belə ki, Aristotelin yazdığı Afina Konstitusiyası dünyanın ilk yazılı konstitusiyası kimi qəbul edilir. Lakin Türkiyənin ictimai xadimi Əhməd Gürkan dünyanın ilk yazılı konstitusiyasının İslam aləmində yarandığını qeyd etmişdir. Onun fikrincə, Aristotelin düşüncə mahiyyətində olan əsərinin rəsmi heç bir mahiyyəti yoxdur və dövlət rəisi tərəfindən də hazırlanmamışdır. Halbuki Mədinə Konstitusiyası dövlət başçısı olan Həzrət Məhəmməd (s) tərəfindən qaydaya salınmış və tətbiq edilmişdir. Türkiyəli alim Məhəmməd peyğəmbərin (s) Mədinəyə hicrəti zamanı buranın Məkkəyə nisbətən hər baxımdan geri qaldığını və burada 6000-ə qədər bütprəst, 4000-ə qədər yəhudi ilə təqribən 50-yə qədər də xristian olduğunu, onların daim bir-biri ilə mübarizə apardıklarını və müharibə şəraitində yaşadıklarını bildirmişdir. Mütəfəkkir bundan sonra Həzrət Məhəmmədin (s) düşmənçilik yeri olan Mədinəni sülh və əmin-amanlıq şəhərinə çevirmək məqsədilə yerli ənsar ilə yəhudilər arasında ictimai müqavilə mahiyyətində olan və hər baxımdan azadlıq və bərabərliyə əsaslanan Konstitusiya hazırladığını yazaraq göstərmişdir ki, 47 maddədən ibarət bu sənəd dünyanın ilk yazılı konstitusiyasıdır. Həmin sənəd daha çox adət və ənənələrə əsaslanmaqla, müsəlman, yəhudi və qismən müşriklərə istiqlal tanımaqla və bəzi halda Peyğəmbəri (s) mərkəzi avtoritet qəbul etməklə federativ xüsusiyyət daşıyırdı [8, s.74-75].

Orta əsrlərdə İslam aləmində yaradılmış elmi-mədəni irs sonralar Qərbi ölkələrinə nüfuz etmiş və yayılmışdır. Bu mənada Yəqub Kindi, Əbunəsr Fərabî, İbn Sina, Əbuhamid Qəzali, İbn Rüşd, İbn Xaldun və başqa bu kimi filosofların, mütəfəkkirlərin irsləri Qərbi ölkələrinin alimlərinin təlimlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

İtaliyanın görkəmli şairi Aligyeri Dantenin (1265-1321) dünya ədəbiyyatı tarixində mühüm yer tutan, təxminən 1307-1321-ci illərdə qələmə aldığı “İlahi komediya” (“Divina Comedia”) poeması Cəhənnəm, Əraf (təmizlik), Cənnət olmaqla üç hissədən ibarətdir. Dante İslam aləmində yaradılmış irsdən faydalansa da, təəssübkeş xristian kimi İslam dininin yaradıcısı Həzrət Məhəmməd peyğəmbərə (s), onun əmisi oğlu və kürəkəni, Rəşidi xəlifələrinin sonuncusu Həzrət Əliyə mənfi münasibət bəsləmiş, poemanın “Cəhənnəm” hissəsinin “İyirmi səkkizinci nəğmə”sində onları günahkar kimi göstərmişdir [9, s.136]. O, xristian olmadıqları üçün Sokrat, Platon, Demokrit, Diogen, Fales, Anaksaqor, Zenon, Empedokl, Heraklit və başqa filosoflarla yanaşı, müsəlman olan ensiklopedik alim İbn Sinanın (Avisenna) və dünya fəlsəfi

tarixində ikili həqiqət təliminin əsasını qoymuş İbn Rüşdün (Averroesi) də Cəhənnəmin birinci dövrəsində olduğunu yazmışdır [9, s.36].

Şərq peripatetizminin Qərbə təsirindən bəhs edərkən Hilmi Ziya Ülkən qeyd edir ki, məşşai filosofları arasında Qərbdə ilk tanınanı əl-Kindidir. Quadrinin verdiyi bilgiyə görə, renessansın böyük filosofu Cordano Bruno Kindidən belə bəhs edirdi: “Kindi ərəb filosofudur, ilk alimlərdən ondan qüdrətli yoxdur. İbn Rüşd onun əsərlərindən faydalanmışdır. Bu da onun qüdrətinin bir arqumenti deyildirmi?” Kindi Qərbdə Aristotel doktrinasının sadıq həyata keçiricisi kimi tanınmış və buna görə də uzun zaman müşrik kimi qəbul edilmişdi. Lakin onun və ardıcıllarının əsərləri ilə empirizm ərəb aləmindən latın aləminə keçmiş, müasir düşüncənin yaranmasına xidmət etmişdir. Quadrinin qeydinə görə, Kindinin əql haqqındakı əsərindən əlavə, başqa bir əsəri də Qərbdə bilinmişdir. Bu son kitabı Məhəmməd adlı bir şagirdi toplamışdır, ancaq dəqiq olması şübhəlidir. Latın mətnlərinə görə, Kindinin fəlsəfəsi yeni əflatunçu mənərə yaratmışdır [6, s.309].

İslam aləmində yaranmış elm və fəlsəfə XII əsrdən başlayaraq Qərb ölkələrinə keçmiş, bununla da Qərbdə bir yüksəliş və tərcümə dövrü başlamışdır. Zakir Məmmədovun yazdığı kimi, ərəbdilli fəlsəfi ədəbiyyatdan latıncaya, qismən də yəhudi dilinə edilən tərcümələr Avropa ölkələrində geniş yayılırdı. Tərcüməçilər təkcə ərəbdilli mütəfəkkirlərin deyil, yunan alimlərinin, ilk növbədə, Aristotelin kitablarını da ərəb dilindən latıncaya çevirirdilər. Yunan filosoflarının əsərlərinin orijinal nüsxələri yalnız Renessans dövründə avropalılara məlum olmuşdur [5, s.335].

Beləliklə, orta əsrlərdə Aristotelin əsərlərinin orijinal nüsxələri ilə yanaşı, müsəlman Şərfinə məxsus fəlsəfi təlimlər də Qərb ölkələrində yayılmış, Kindi, Fərabı, İbn Sina, Qəzali, İbn Rüşd və Şərfin başqa dühalarının irsi Qərb mütəfəkkirlərinin təlimlərinə mühüm təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Асмус В.Ф. История античной философии. Москва: 1965.
2. Мəmmədov Zakir. Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: 1978.
3. Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri. Farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə, müqəddimə və şərh: Rəhim Sultanov. Bakı: 1980.
4. Məmmədov Zakir. Orta əsr Şərq fəlsəfəsi və fəlsəfə tarixində onun əhəmiyyəti. Şərq fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər). Bakı: 1999.
5. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: 1994.
6. Ülken Hilmi Ziya. İslam fəlsəfəsi kaynakları ve tesirleri. Ankara: 1967.
7. Аристотель. Большая этика. Перевод: Т.А.Миллер. Сочинения. Т. IV. Москва: 1984.
8. Gürkan Ahmet. İslam Kültürünün Garbı Medeniləşməsi. Nur Yayınları.
9. Dante Aligyeri. İlahi komediya. Tərcüməçi: Əliağa Kürçaylı. Bakı: 1973.

Айтек Мамедова

МИРОВОЗЗРЕНИЕ АРИСТОТЕЛЯ И ФИЛОСОФИЯ ИСЛАМСКОГО МИРА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о влиянии философов античности, особенно мировоззрения Аристотеля (384-322 до н.э.) на формирование философской мысли исламского мира. Его труды “Органон”, “Физика”, “Метафизика”, “Никомахова Этика”, “Политика” и др, занимают своеобразное место в учениях восточных философов. Здесь рассматриваются проблемы классификации наук и теория систематизации наук, имеющая большое значение для понимания мировоззрения философов и просветителей. Первый великий представитель восточного перипатетизма арабский философ Якуб аль-Кинди и великий турецкий философ Абу Наср Фараби, создавший совершенную систему восточного перипатетизма, являются последователями учения Аристотеля. В статье широко освещаются вопросы, связанные с заслугами Ибн Сины, Бахманяра, обученных ими ученых и их учеников в развитии философии перипатетиков в исламском мире. Азербайджанский философ, как и его учитель Ибн Сина, также подготовил ряд выдающихся ученых. Последовательность связи учитель-ученик, которая началась с Бахманяра, то есть традиции его школы, были продолжены Насирадином Туси.

Aytek Mammadova

THE OUTLOOK OF ARISTOTLE AND PHILOSOPHY OF THE ISLAMIC WORLD

SUMMARY

The article speaks about influence of ancient philosophers, especially Aristotle’s outlook (384-322 BC) on the formation of the philosophical thought of the Islamic world. His works such as “Organon”, “Physics”, “Metaphysics”, “Nicomachean Ethics”, “Politics” and other hold a special place in the teachings of Eastern philosophers. Issues regarding classification of sciences, theory of systematization of the scientific knowledge which are of great importance in understanding of philosophers, thinkers and in general their outlook are studied here. Arab philosopher Yaqub al-Kindi, the first great representative of the Eastern Peripatetism and the great Turkish philosopher Abu Nasr al-Farabi, who created the perfect system of the Eastern Peripatetism, are followers of Aristotle’s teaching. The article widely covers services of Ibn Sina (Avicenna) and Bahmanyar, scholars studied at them and their disciples in the development of the Peripatetic philosophy in the Islamic world. The Azerbaijani philosopher like his teacher Ibn Sina, also prepared a number of outstanding scientists. This teacher-disciple sequence that was started from Bahmanyar, namely traditions of his school was continued by Nasiraddin Tusi.